

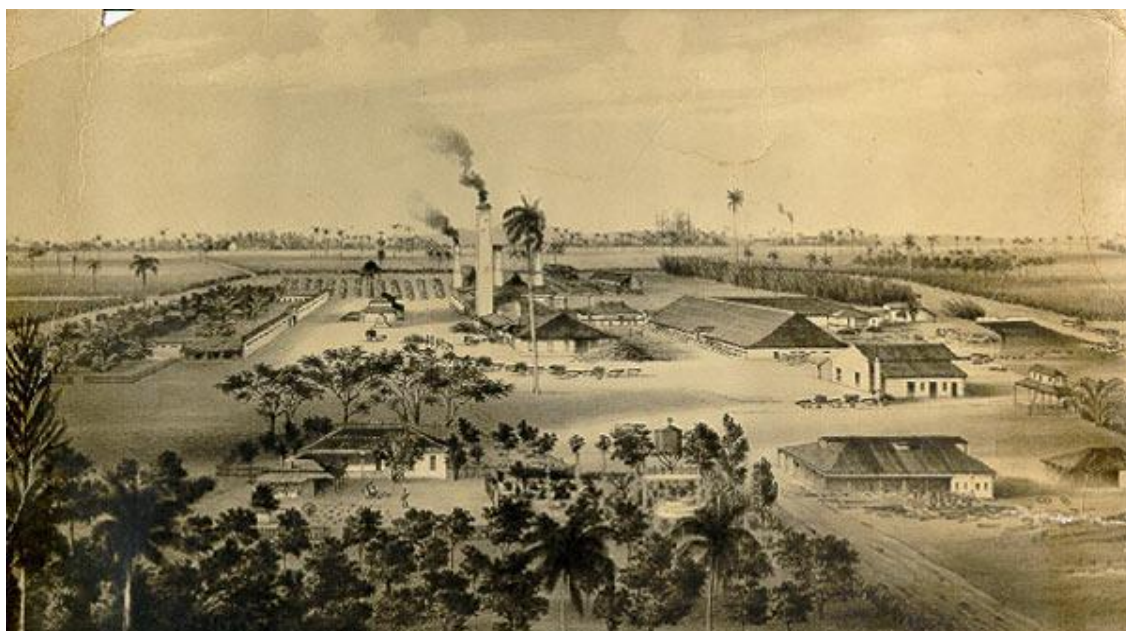
El 1824 es produeix la batalla d'Ayacucho, l'últim combat entre forces espanyoles i independentistes iberoamericans. Amb aquest fracàs Espanya dóna per perdut l'antic Imperi a Amèrica. D'ara en endavant l'única que li restarà serà Cuba, Puerto Rico i Filipines. De totes aquestes illes, la més important, per la qual l'Estat espanyol estarà disposat a vessar fins a la “última gota de su sangre”, com dirà Sagasta més endavant amb motiu de la guerra hispanoamericana, serà la gran illa antillana. En canvi, les altres dues possessions mai seran un problema per a l'Estat com demostraran els mateixos fets bèl·lics del 1898. Puerto Rico perquè econòmicament estava ben inserida dins l'economia hispana en tant que era la gran proveïdora del cafè que es consumia a la Península. Filipines, per últim, era un gran refugi per a missioners on la presència espanyola no es feia notar. Quan es produeixi el desestanc del tabac el 1879 els interessos mercantils espanyols sí se centraran al llunyà arxipèlag asiàtic per les possibilitats econòmiques que genera l'explotació i posterior exportació lliure del tabac. Per això el 1881 Antonio López y López (1817-1883), primer Marquès de Comillas, crea la Companyia General de Tabacs de Filipines amb seu a Barcelona, la ciutat on residia.

Tant la data del 1824 com la figura d'Antonio López són de gran importància pel que fa a Cuba. La primera perquè marca un abans i un després ne els relacions de Cuba amb Espanya. La segona, perquè és un dels millors exemples d'espanyol enriquit gràcies a l'esclavitud i, per la seva residència a Barcelona, pels lligams entre la burgesia catalana i la gran illa antillana. Però anem a pams.

Arran de la pèrdua definitiva d'Amèrica ni és cap error afirmar que Espanya es tanca més en sí mateixa. Què es vol dir amb això? Els liberals espanyols, per tradició prou desconfiats amb les propostes que venien del continent americà com ja es va demostrar prou amb les discussions a Cadis pel debat constitucional, a partir del 1825 veuen el crioll com un potencial enemic. El crioll era un descendent d'espanyols però ja del tot arrelat a la seva terra de naixement. A més, eren els que tenien el poder econòmic i administratiu. Amb la pèrdua americana, l'Estat perdia una gran font de finançament en tant que es calcula que més del 40% dels ingressos a la Hisenda hispànica provenien d'Iberoamèrica. A partir d'aquí tot queda clar: Espanya no es odia permetre de cap manera perdre Cuba perquè implicaria perdre la seva gran última dont de

finançament. Calia tenir-hi el poder absolut. Per tant, s'entendrà, no es podia confiar gens en el crioll.

La peculiar base econòmica de la gran Antilla ajuda a comprendre molt més el que afirmem. L'illa havia experimentat entre 1790-1820 una peculiar revolució industrial que s'accelera a partir d'aquesta darrera data amb la introducció del vapor. Peculiar perquè la seva principal base de producció serà sobretot l'explotació de la canya de sucre, i després, per ordre, el tabac i el cafè. Aquest productes, que s'han d'exportar per la gran demanda existent a nivell mundial, exigeixen grans extensions de terreny. Aquestes plantacions a Cuba rebran el nom de “ingenios” els propietaris dels quals eren els criolls. A més, els Ingenios exigeixen grans recursos hídrics i forestals per tal d'obtenir i refinar el sucre provinent de la canya.

Imatge d'un Ingenio cubà al segle XIX

Evidentment, això requereix una gran massa d'obra i aquí entra en escena òbviament l'esclavitud. Una esclavitud que oficialment, a nivell internacional, està prohibida per un tractat internacional el 1820 signat, entre altres, per Espanya. Però el Tractat no el va complir mai el govern espanyol perquè la prohibició va generar el contraban d'esclaus. I amb el contraban, és clar, una gran oportunitat per obtenir de manera ràpida una grans beneficis econòmics. A més, els Estats del Sud dels Estats Units (Virgínia, Texas, les dues Carolines, Virgínia, Florida, Mississipí, Alabama, Georgia, Louisiana, Arkansas, i Tennessee)

basaven la seva economia en el conreu del cotó i per tant era una gran font de demanda de treballadors forçats. El mateix govern de Washington era també un dels signats d'aquell Tractat. D'aquí es dedueix la gran importància que desenvoluparà d'ara en endavant l'illa de Cuba: per una banda importa esclaus il·legalment de més enllà de l'Atlàntic en vaixells espanyols i per l'altra una part d'aquesta mà d'obra és venuda als Estats del Sud nordamericans. Per l'altra banda, és una gran exportadora de sucre, cafè i tabac i el seu principal mercat era, òbviament per raons de proximitat, els Estats Units. Els anys 1820-1850, a grans trets, seran els de major proliferació de “ingenios” que bàsicament afectaran a la part oriental i central de Cuba, i els de gran creixement demogràfic, tant per la gran arribada d'immigrants espanyols com de població de color per a l'esclavatge. A mitjans del segle XIX, per exemple, de gairebé un milió d'habitants que té l'illa, aproximadament un 50% de la població és esclava. Això tindrà com a conseqüències tant l'augment de població com, en especial, la gran complexitat social a l'illa. Òbviament això té una translació política: hi haurà diferents models de relació amb l'Estat espanyol, que variaran al llarg del segle a mesura que l'economia i la societat cubanes van canviant.

A més, neix una nova classe social cubana que rep el nom de “Sacarocràcia”. Els sacaròcrates eren cubans criolls, és a dir, descendents d'espanyols però ja nascuts a Cuba. Aquesta sacarocràcia compartia una sèrie de característiques. En primer lloc era un grup social endogàmic en tant que els matrimonis se celebraven entorn de les mateixes famílies el que també vol dir coneixences, amistats, contrast lliure d'opinions, confiances.... A més, intel·lectualment eren un classe ben formada i culta; alguns havien estudiat als Estats Units i per tant consumien productes literaris en llengua anglesa el que implica per tant un gra grau d'obertura intel·lectual i de coneixement d'ideologies com el liberalisme o de sistemes polítics com el nordamericà. Finalment eren burgesos, tenien una mentalitat clarament capitalista de recerca de maximització de beneficis amb la peculiaritat que la feien compatible amb l'esclavitud en tant que aquesta fos econòmicament rendible.

Per una altra banda hi ha els peninsulars, espanyols que emigren a Cuba bàsicament amb un objectiu: enriquir-se el més aviat possible. L'oportunitat provindrà de l'esclavitud gràcies a la gran demanda existent i, és clar, a que està prohibida (almenys oficialment a nivell internacional). És el cas d'Antonio

López, d'un Joan Güell, Salvador Samà o d'un Julián de Zulueta, entre molts d'altres. Al moment de la seva mort, tots ells deixaran grans fortunes. Aquesta burgesia peninsular espanyola controlarà el mercat d'esclaus i d'aquí la banca. D'aquí el seu rebuig constant durant tot el segle a l'abolició de l'esclavitud perquè era un atac directe a la seva font d'enriquiment. A més, a partir del 1837 els peninsulars espanyols detenten el poder polític de l'illa perquè una disposició de la Constitució d'aquell any, i repetida en les posteriors Constitucions hispàniques del segle XIX amb l'excepció de la del 1868, estableixia que les possessions espanyoles d'ultramar es regirien per unes “*leyes especiales*” que mai es van promulgar. Això significava que estarien governades per un Capità General el qual, evidentment, s'envoltaria d'espanyols a l'hora de governar aquests territoris. Aquest equilibri es mantindrà sempre i quan l'esclavitud sigui vista pels sacaròcrates cubans com a imprescindible per la seva supervivència com a classe social. Per tant, hi ha un amena de pacte implícit entre els criolls cubans, l'Estat espanyol i la burgesia hispànica: uns proporcionen esclaus, uns altres els utilitzen i finalment, l'Estat, permet que aquests interessos conflueixin.

Tanmateix, aquest equilibri de poder econòmic, social i polític entra en crisi a partir de la dècada dels 50 del segle XIX i per causes externes més que no pas internes. Ja cap a mitjans de la centúria Cuba és una economia plenament exportadora el mercat principal de la qual són precisament els Estats Units. Cap a aquest país l'illa antillana exporta sucre, cafè, aiguardent, mel i tabac. Per aquells mateixos anys l'elit dirigent dels estats esclavistes del Sud comencen a prendre consciència que l'esclavitud a la llarga ha de ser substituïda per un nou model econòmic. El seu problema, però, és el temps i, per sobre de tot, l'actitud de la burgesia industrial del nord que és partidària de la ràpida desaparició de la mà d'obra esclava per convertir-la en treballadors assalariats en tant que té fam de treballadors. Evidentment, l'elit sacarocràtica cubana no és aliena a aquestes inquietuds i per aquelles mateixes dates arriba a la conclusió que l'esclavitud, a la llarga, també hauria de desaparèixer de l'illa. Això implica, a llarg termini, l'enfrontament directe amb l'Estat espanyol. Però, per una altra banda, temen l'actitud de la població de color que, com sabem, representa la meitat del total de la població de l'illa antillana. Davant d'aquesta problemàtica la classe dirigent cubana es troba davant d'una elecció:

o incorporar-se com un Estat més a la Unió nordamericana o bé que l'Estat espanyol concedís un tipus d'autonomia a l'illa. El problema, és clar, és la resposta que provingui tant de la burgesia peninsular com del mateix govern espanyol. La primera perquè s'atempta directament contra el seu poder econòmic i polític. El segon perquè és presoner dels interessos d'aquest grup social hispànic.

A partir dels anys seixanta la situació s'agreuja. El 1861 esclata la Guerra civil als Estats Units que enfronta els estats industrialitzats del nord contra els estats esclavistes del sud. El mateix any el govern mexicà anuncia la seva suspensió de pagaments posant en perill els crèdits que França, Espanya i el Regne Unit havien concedit a l'estat centramericà. Poc després els dos primers estats europeus envien tropes d'intervenció per donar suport, oficialment, a la demanda dels sectors socials mexicans més conservadors que amb l'actitud del seu govern veien en perill la seva posició social i econòmica. Al capdavant de les tropes expedicionàries espanyoles hi havia el militar d'origen català Joan Prim i Prats.

Prim, nascut a Reus el 1814, tenia vincles tant biogràfics com matrimonials amb el Carib. Entre 1847-1848 havia estat capità general de Puerto Rico. La seva dona, a més, era mexicana i amb vincles familiars amb els sacaròcrates cubans. De la seva estada a Mèxic Prim obté una sèrie de conclusions que a més es veuen reforçades arran de la seva estada als Estats Units durant els primers mesos de l'esclat de la seva guerra civil. Les seves conclusions són simples:

- En el cas d'una guerra a Cuba, l'Estat espanyol la perdria a causa de les seves condicions climàtiques
- Si aquesta hipotètica guerra comportés un conflicte militar amb els Estats Units, la derrota espanyola seria del tot inevitable.

Per tant, Prim ho té clar: Cuba a la llarga és insostenible i per tant cal trobar una solució per a l'illa. No cal descartar que els contactes familiars de la seva dona poguessin influir en la seva actitud com també la coneixença que tenia dels interessos dels Estats Units sobre l'illa cubana i per tant el desig nordamericà d'intervenir en algun moment sobre el terreny quan calgués.

Les pretensions dels Estats Units sobre l'illa antillana s'evidencien per aquells mateixos anys davant d'un altre conflicte militar en el qual també hi

participa Espanya i que repercutirà directament a Cuba. El 1862 el govern de la República Dominicana demana la seva incorporació a la seva antiga metròpoli imperial, Espanya. Això dóna lloc a una guerra civil interna en la qual l'Estat espanyol hi intervé militarment. El govern de Washington protesta oficialment. Madrid retira les tropes. I tot això, com afecta a l'illa cubana? Quines conclusions obté la sacarocràcia cubana d'aquest triple conflicte que es produeix a principis dels anys seixanta (guerra a Mèxic, guerra civil als Estats Units i a la República Dominicana)? Bàsicament les següents:

1. L'esclavitud està condemnada a desaparèixer en poc temps (el final de la guerra civil estatounidenca el 1865 els confirma aquesta impressió).
2. Els Estats Units es perfilen com l'economia més poderosa de la zona amb la qual Cuba té uns grans lligams. De fet, l'economia de la gran antilla depèn del gegant nordamericà, no pas d'Espanya. No cal oblidar, és clar, la distància geogràfica i el temps que es trigava d'anar de la Península a l'illa.
3. Els europeus són vencibles, per tant, en el cas d'una guerra contra Espanya, la victòria cubana és del tot possible. I són vencibles, sobretot, gràcies a les malalties tropicals.

Per la seva banda, la burgesia peninsular radicada a Cuba dedueix les seves pròpies conclusions, no cal dir que del tot contraposades a les anteriors:

1. L'esclavitud s'ha de mantenir a tot preu perquè és la seva forma de supervivència. Per allargar la vida d'aquest sistema econòmic les espanyols es dediquen a la compra d'"ingenios" que estan en mans dels sacaròcrates. Aquests, evidentment, consideren que la seva supervivència com a classe està en perill davant l'actitud dels espanyols.
2. Per consolidar el domini econòmic hispànic sobre l'illa, aquesta ha de passar a dependre absolutament de la metròpoli i així de retruc es trencaria el vincle que lliga Cuba amb els Estats Units.

Davant d'aquesta contraposició d'interessos l'octubre del 1868 esclata la primera guerra d'alliberament cubana. Un mes abans, els generals Prim, Francisco Serrano i Domingo Dulce s'havien sollevat contra la reina Isabel II (la "Gloriosa"). Entre els motius d'aquests militars per aixecar-se en armes devia haver-hi la pretensió d'oferir algun tipus de solució cap a Cuba. A més, les

esposes dels altres dos generals espanyols eren, precisament, sacaròcrates cubanes. Entre altres fets que corroboren aquesta possibilitat hi ha el nomenament de Dulce com a nou capità general de Cuba amb projectes reformistes que no podrà dur mai a la realitat perquè, en gran mesura, el poder a l'illa està en mans dels peninsulars que han pagat de les seves butxaques el seu propi exèrcit que han enviat des d'Espanya.

En tot cas, la guerra cubana, anomenada dels 10 anys a causa de la seva durada, és de força complexitat pels actors que hi intervenen. Per un a banda la burgesia peninsular que, desconfiant de l'Estat, forma el seu propi exèrcit amb voluntaris provinents d'Espanya. Per l'altra, el mateix Estat que farà un gran esforç bèl·lic (hi enviarà durant aquests deu anys almenys més de mig milió d'homes), molts dels quals s'hi quedaran. Tot i això, entre 1868 i 1873 Espanya intenta trobar alguna solució, la qual cosa, òbviament, implica l'enfrontament directe amb la burgesia peninsular radicada a l'illa. En tercer i últim lloc, tenim els cubans, principalment els criolls. Finalment, per acabar hi ha la població esclava. En fi, tots ells mirant-se de reüll i desconfiant mútuament.

Finalment, la guerra acaba el 1878 amb l'anomenada “Pau de Zanjón” que és més un pacte entre uns i altres que no pas una victòria d'uns sobre els altres perquè aquell conflicte no ha comportat amb claredat cap bàndol victoriós. En funció d'aquest acord, la sacarocràcia criolla cubana accepta el domini hispànic sobre l'illa perquè no té cap altre opció, però està més allunyada d'Espanya. De fet, si abans encara alguns podien dubtar de la conveniència de desvincular-se del domini espanyol, a partir del 1878 ja ho té del tot clar: Espanya és un obstacle i un enemic per als seus interessos. L'opció serà o bé la independència o bé l'annexió als Estats Units. L'autonomia queda progressivament descartada per la pròpia actitud dels peninsulars i de l'Estat que no respectarà els acords presos amb la Pau de Zanjón. En funció d'aquella pau, l'Estat espanyol es comprometia a realitzar un seguit de reformes polítiques i administratives a l'illa (divisió de Cuba en sis províncies amb les seves respectives diputacions provincials i governadors civils, llibertat de premsa, d'associació i d'expressió, elecció de diputats a Corts i d'alcaldes...) a més de comprometre's a l'alliberament d'aquells esclaus que hagin participat en el conflicte però que no deixava de ser reconèixer un fet que ja era una realitat: durant la guerra molts esclaus s'han autoalliberat.

Tanmateix, aquelles reformes administratives seran adulterades pel mateix Estat en benefici de la burgesia peninsular que coparà tots els càrrecs administratius de l'illa antillana com també l'elecció de diputats a Madrid. És fàcil deduir, per tant, que la guerra ha generat més problemes que no pas ha aportat solucions a la problemàtica de la relació de Cuba amb la metròpoli. A grans trets, del conflicte 1868-1878 sorgeixen les següents conclusions:

1. El consens social i polític vigent a l'illa des del 1820-1830 s'ha trencat definitivament i no només per la guerra sinó perquè a partir de la dècada dels vuitanta s'inicia una segona fase en el procés de revolució industrial caracteritzada per la definitiva i total mecanització dels “ingenios” i la diversificació de la producció ara centrada, a més de la canya de sucre, en el tabac i les bananes que, evidentment, troben com a mercat importador els Estats Units. Però el problema és que cap aquells anys la majoria dels *ingenios* ja estan en mans espanyoles, bé per compra o bé per apropiació a causa de la mateixa guerra.
2. L'equilibri demogràfic i social de l'illa s'ha alterat completament: una bona part de la població negra s'ha autoalliberat i molts s'han desplaçat a la ciutat per tal de millorar la seva posició social; d'ara en endavant seran artesans, obrers assalariats o petits botiguers. Per l'altra molts dels

soldats espanyols que han arribat a l'illa durant la guerra s'hi queden definitivament amb la qual cosa comença un procés d'espanyolització que el mateix govern de Madrid afavorirà posteriorment facilitant l'emigració de molts dels seus ciutadans a la gran antilla. La sacorocària cubana interpretat aquest procés d'espanyolització com una amenaça directe tant a la seva supervivència com a classe i com a grup de població. La conclusió per a ells, és evident: si això no s'evita en poc temps Cuba serà tan espanyola com qualsevol altre ciutat peninsular i per tant ells desapareixeran.

3. Apareix una clara consciència nacional específicament cubana compartida ara per sacaròcrates i, més important encara, per la població de color: ells han aportat bona part de l'exèrcit rebel. Per a aquesta població, una Cuba lliure implica l'oportunitat d'aprofundir el seu procés de millora social i econòmica. La sacarocràcia criolla cubana ha passat de la idea de què la “Pàtria” era Espanya a considerar que ara aquesta és contrària als seus interessos de classe.
4. Amb la guerra i amb la Pau de Zanjón, la burgesia peninsular ha consolidat el seu poder financer i polític a l'illa, sí, però sobretot sobre el mateix Estat espanyol. Amb l'esclat del conflicte aquesta classe social es va adonar que el seu gran enemic podia ser el mateix govern de Madrid si aquest era permeable als interessos sacaròcrates antillans. La revolta de setembre del 1868 encapçalada per Prim, Serrano i Dulce els confirma els seus temors més atenent els lligams matrimonials d'ells amb la gran illa caribenya i les idees que el militar català podia tenir sobre el destí de Cuba arran dels seus viatges per la zona inclòs, com ja se sap, els Estats Units. A propòsit d'això cal remarcar la possibilitat, sempre discutida i mai comprovada, que Prim fos partidari de la venda de l'illa al govern de Washinton. Quan ell és assassinat a Madrid el 1870 ja es va suggerir amb força que els ideadors de l'atemptat eren a Santiago de Cuba: *“la pistola se disparó en Madrid pero salió de Cuba”* fou una de les frases més habituals en aquell moment. Per tant, no sorprèn gens que tant la idea com el finançament del projecte de la restauració dels Borbons el 1874 provinguin de Santiago de Cuba. En aquest sentit la presència de José Cánovas del Castillo, germà del cervell del

restabliment de la Monarquia borbònica i director del Banc Espanyol de Cuba és un bon indicador del que afirmem. En fi, els mateixos que sufraguen el 1868 l'enviament de voluntaris a l'illa són els mateixos que pocs anys després aconseguixen imposar un nou règim a Madrid que protegirà i defensarà els seus interessos a la gran antilla. A partir del 1874 l'Estat espanyol serà del tot presoner dels interessos d'aquella classe. Un exemple és la concessió de títols nobiliaris als peninsulars que s'han enriquit gràcies a l'esclavitud. Julià de Zulueta és nomenat marquès d'Àlva; Antonio López, marquès de Comillas; Salvador Samà, marquès de Marianao; i d'altres tot ni que alguns un xic més tard (el cas dels Güell, o dels Ferrer-Vidal...). Hi ha una anècdota prou clarivident: un dia Antonio López convida Alfons XII al seu palauet d'estiu i li presenta una desfilada dels seus vaixells de la Trasatlàntica.

5. Aquesta complexa situació tant social com econòmica s'agreujarà, tant a Cuba com a Filipines, a partir dels anys noranta quan l'Estat aspira a convertir-se en una potència imperialista. El 1891 un aranzel espanyol obliga el mercat cubà a comerciar únicament amb l'espanyol tancant així el mercat natural de l'illa com eren, evidentment, els Estats Units. A partir d'aquesta data, les guerres comercials amb el gegant nordamericà seran continuës fins que quatre anys més tard esclati la segona guerra d'alliberament cubana.

En canvi, la situació a Filipines és del tot contrària a la de Cuba. Aquesta última, com hem vist, estava fortament espanyolitzada en tots els sentits, tant que de fet era considerada una part més de la mateixa Espanya. Però a Filipines la presència espanyola era més dèbil, no només per la llunyania geogràfica sinó perquè econòmicament durant molt de temps aquest territori no proporcionava cap benefici a les arques hispàniques. De fet, era el territori ideal per als feligresos i missioners per tal d'evangelitzar el territori i els seus habitants. El mateix idioma castellà si a L'Habana era l'únic que se sentia parlar pels carrers, en canvi a Manila aquest pràcticament ni se'l sentia en les converses diàries. A partir dels anys setanta-vuitanta del segle XIX els governs espanyols comencen fixar progressivament més la seva mirada l'arxipèlag asiàtic. L'eclosió del gran imperialisme colonial, el progressiu interès occidental per aventurar-se a la Xina i sobretot la necessitat de desestancar el monopoli

estatal sobre el tabac a causa de l'augment de la demanda internacional, són els factors que ajuden a explicar el canvi d'interès de Madrid. Finalment, el 1881 el govern espanyol decretava la liberalització de la producció i distribució del tabac. Poc després la Companyia General de Tabacs de Filipines, més aviat coneguda per *La Tabacalera*, creada expressament per Antonio López y López per a tal fi, adquiria el monopoli sobre el tabac filipí. Per començar a concloure, l'Estat espanyol de fet estava en mans del conegut marquès de Comillas.

El 1895 comença la segona guerra d'alliberament cubana. Un any després la guerra començava també a les Filipines. Aquí el conflicte acaba un any després però continuarà obert a la gran antilla. És una guerra que a diferència de la seva anterior de trenta anys abans, afecta tota l'illa i sobretot a la població civil perquè els insurrectes, conscients de la seva debilitat davant l'enemic espanyol, opten per un enfrontament de guerrilles. El 1897 Valeriano Weyler és nomenat capità general de Cuba i opta per una política de “*reconcentración*”. Del que es tracta és de desplaçar la població civil cap a posicions més allunyades. La mortalitat que això provocarà generarà una guerra de propaganda des dels Estats Units. Finalment, l'abril del 1898 els Estats Units entraven en la guerra sota l'excusa que el cuirassat *Maine*, ancorat a l'Havana des de gener del mateix any, havia explotat per intervenció espanyola. Comença així una nova fase en la guerra convertida ara en enfrontament contra el gegant nord-americà que s'estendrà cap a Puerto Rico i les Filipines. Finalment, el setembre del mateix any el conflicte bèl·lic ja es dona per acabat. Tres mesos després, a París, se signat el tractat entre Espanya i els Estats Units. En virtut d'aquest acord, Espanya cedeix els tres territoris colonials i a canvi rep 20 milions de dòlars. No deixa de ser una compra encoberta de Cuba. Acaba així l'últim que li restava a Espanya del seu antic imperi. És el que alguns contemporanis anomenaran el *Desastre*.